

М. М. Слабан

Львівський державний університет внутрішніх справ,  
здобувач кафедри теорії та історії держави і права

## **ЗМІНИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ “СІМ’Я” ТА “ШЛЮБ” У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

© Слабан М. М., 2015

Досліджено соціологічний, юридичний, ціннісно-деонтичний підходи до осмислення змісту явищ, поняття про які позначаються термінами “сім’я” та “шлюб”. З позицій цих підходів простежено трансформації смислового наповнення категорій, що розглядаються, в прецедентному праві Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: шлюб, сім'я, право на повагу до сімейного життя, Європейський суд з прав людини, цінність.

М. М. Слабан

## **ИЗМЕНЕНИЯ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ПОНИМАНИЮ ПОНЯТИЙ “СЕМЬЯ” И “БРАК” В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

Исследованы социологический, юридический, ценностно-деонтической подходы к осмыслению содержания явлений, понятия о которых обозначаются терминами “семья” и “брак”. С позиций этих подходов прослежено трансформации смыслового наполнения рассматриваемых категорий в прецедентном праве Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: брак, семья, право на уважение семейной жизни, Европейский суд по правам человека, ценность.

M. M. Slaban

## **CHANGES METHODOLOGICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING CONCEPT OF “FAMILY” AND “MARRIAGE” IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

The article investigates sociological, legal, value and deontic approach to comprehension the content of phenomenon, concept of which denote of the terms “family” and “marriage”. From the position of these approaches traced the transformation of semantic content of categories that are considered in the case law of the European Court of Human Rights.

Key words: marriage, family, the right to respect for family life, the European Court of Human Rights, value.

**Постановка проблеми.** Незважаючи на те, що інститут сім'ї віддавна є транслятором основних моральних й духовних цінностей та аксіологічних орієнтацій, достатньо бодай побіжного погляду на наявний теоретичний доробок, аби засвідчити відсутність у правознавстві загальноприйнятого розуміння понять “сім’я” та “шлюб”. Для українських наукових розробок стало характерним радше увиразнення окремих сутнісних характеристик означених понять виходячи

головно із дослідницьких цілей їх застосування. Теоретики сімейного права, наприклад, нерідко фіксували розбіжності між значеннями, які вкладають у поняття сім'ї ті чи інші галузі юридичної науки і законодавства (житлове, цивільне, трудове право і т.д.) [1, с. 7; 2, с. 58].

Водночас слід зважити на те, що згадані терміни поки не набули усталеного значення також і в зарубіжній науковій думці [3, с. 18; 4, с. 7, 5. с. 50]. Дискусії, що точаться навколо питання сутності шлюбу та сім'ї, значною мірою зумовлені пануванням плюралізму цінностей та розмаїттям форм суспільної моральності, яка об'єктивується у релігії, звичаях, традиціях соціумів різного типу. Цінності сімейного життя при цьому одержують специфічне соціокультурне забарвлення.

На цьому тлі, як видається, подальшого розроблення потребують питання, пов'язані з віднайденням уніфікованих теоретико-методологічних підходів до розуміння розглядуваних у сфері шлюбно-сімейних відносин в конкретних суспільних та культурно-релігійних контекстах.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Вагомий внесок в осмислення запропонованої проблематики свого часу здійснили такі знані філософи минулого, як Аристотель, Платон, Августин, Фома Аквінський, І. Кант, Г. Гегель, Дж. Локк, Т. Гоббс та ін. Дослідженням історії зародження й еволюції сімейно-подружніх відносин займались, зокрема, Л. Морган, М. Ковалевський, Ф. Енгельс, П. Сорокін. Соціологічне та соціально-психологічне розуміння сім'ї та шлюбу розкрито у працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Е. Гідденса, У. Гуда, Н. Смелзера, К. Юнга. Правові аспекти функціонування згаданих інститутів висвітлено у роботах таких вітчизняних цивілістів, як О. В. Дзери, І. В. Жилінкової, З. В. Ромовської, В. О. Рясенцева, А. С. Червоного. На особливу увагу заслуговують розробки Е. В. Беляєвої, С. Н. Гаврова, С. І. Голода, С. І. Тіводара, у яких окреслено спектр аксіолого-етичних й онтологічних проблем сімейного життя.

Попри зазначене слід, однак, констатувати, що виявлення сутнісного наповнення розглядуваних понять крізь призму ціннісно-правового підходу досі не здобуло належного осмислення у спеціальній літературі.

**Формулювання цілі статті.** Отже, звернення до аксіолого-правових аспектів означеної проблематики нині має як науковий, так і практичний інтерес. Відтак метою цієї розвідки є спроба узагальнити існуючі підходи до розуміння понять сім'ї та шлюбу в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) в їх зв'язку із засадничими моральними й правовими цінностями суспільств країн-членів Ради Європи.

**Розуміння поняття шлюбу.** Позаяк у суспільних, і зокрема в юридичних науках існує кілька підходів до осмислення змісту явища, позначуваного терміном “шлюб”, видається слушним здійснити невеликий огляд основних концепцій, що пояснюють сутність шлюбу як правочину (договору), як союзу і як таїнства.

Хоча витоки підходу до тлумачення розглядуваного поняття як угоди простежуються ще у праві давньоримської епохи, шлюб почав сприйматись головню як об'єднання, що будується на договірних відносинах людей, лише у Новочасний період. Тут слід згадати класика доктрини лібералізму Дж. Локка, котрий розглядав шлюб як “добровільну угоду між чоловіком і жінкою”, що зводиться до “воз'єднання та до права кожного із подружжя на тіло іншого” [6, с. 306]. Значну роль у розвитку цієї теорії відіграли роботи І. Канта. На думку філософа, “статеве спілкування” чоловіка та жінки у шлюбі, з позиції “правових законів чистого розуму”, має базуватися на суто договірних стосунках [7, с. 192].

Побіжно означені зауваги дозволяють припустити, що суттєвим у договірній концепції розуміння шлюбу є звернення до цінностей ліберального гатунку, а зокрема юридичної чи радше формально-юридичної рівності, свободи волі, особистої суверенності й автономії.

Нині спроби пострадянських дослідників витлумачити шлюб як угоду або договір (М. В. Антокольська, Л. С. Фединяк, Г. С. Фединяк) нерідко піддаються критиці. Більшість сучасних українських правників твердить, що шлюбом слід вважати вільний, рівноправний сімейний союз (а не договір) чоловіка та жінки, який укладається в державному органі реєстрації

актів цивільного стану [2, с. 85, 86; 8, с.38; 9, с.52]. Погляд на шлюб у такому аспекті, на думку останніх, підкреслює, так би мовити, його незвідність до цивільно-правової угоди.

Однак звернемо увагу на те, що юридична наука дорядянського періоду та низка сучасних вчених (С. Я. Фурса, З. В. Ромовська) визначають шлюб як “союз чоловіка й жінки з ціллію співжиття, оснований на взаємній згоді та укладений у встановленій формі”, не відкидаючи при цьому договірної природи таких взаємин [10, с. 317]. И справді, розуміння шлюбу як союзу почасти наповнюється формально-юридичним смислом й потрапляє у сферу цивільно-правового регулювання. Про це свідчить, зокрема, “зовнішня” легітимність, себто обов'язкова державна реєстрація шлюбу. Утім, всупереч договірному тлумаченню, визначального значення тут набуває власне воля держави, а не осіб, які бажають побратися.

Окресленим вище трактуванням певною мірою протиставляється ідея сакраментальної цінності шлюбу як священного таїнства, яким означається нерозривність подружнього зв'язку та його освячення Богом [11, с. 53]. Згідно із цим розумінням шлюб чи так зване “подружнє сопричастя” описується як союз, в якому чоловік і жінка “взаємно віддають себе та приймають один одного”. Водночас у Хартії прав сім'ї Католицької Церкви підкреслюється, що шлюб – це “природна інституція, якій винятково належить місія продовжування життя” [11, с. 105, 123].

У межах означеного підходу постулюються, так би мовити, вищі цінності, властиві головно традиційній моральності, які мають здебільшого нейтральне значення для попередніх розумінь. Зокрема, проявляється особливе поцінування нерозривного різностатевого союзу, встановленого Богом, а також материнства й батьківства, які можуть бути реалізовані в такому союзі.

Зіставляючи наведені доктринальні підходи, можна зауважити, що у них увага акцентується на різних сутнісних характеристиках поняття, яке розглядається. У тій частині, в якій шлюбні відносини регулюються законом або самостійно подружжям без втручання законодавця, себто договором, вони набувають формально-правового значення. Зі свого боку, християнське розуміння шлюбу тяжіє до ідеалізації уявлень про сакраментальний, а тому й нерозривний подружній зв'язок, панівною метою якого є народження нащадків.

Окремі із цих підходів проілюстровані в практиці ЄСПЛ. Для прикладу, у низці справ цей орган визнав, що стаття 12 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) втілює традиційну концепцію шлюбу як союзу між чоловіком і жінкою, основу на біологічних критеріях визначення статі (*Rees v. the UK* (1986) [12], *Sheffield and Horsham v. the UK* (1998) [13], *Hämäläinen v Finland* (2014) [14]). Також ця стаття захищає право усіх різностатевих осіб вступати у такий союз, адже власне шлюб є “інститутом, на якому будується сім'я” (*Cossey v. the UK* (1990) [15]). А відтак захист статті 8 поширюється на відносини, основані на “законному і дійсному шлюбі” (*Abdulaziz, Cabales et Balkandali v. UK* (1985) [16], *Berrehab v. the Netherlands* (1988) [17]). Отож, державна реєстрація шлюбу набуває визначального значення в баченні ЄСПЛ тільки у його зв'язку із сімейним життям.

Позаяк особливістю постіндустріального етапу суспільного розвитку є плюралізація типів подружнього партнерства, спричинена релятивізацією моральних норм, множинністю ціннісних орієнтацій у матримоніальній сфері, Суд нерідко допускає можливість укладення шлюбу між особами однієї статі (*Vallianatos and oth. v. Crece* (2013) [18], *Oliari and others v. Italy* (2015) [19]).

Ілюстрацією зазначеного може слугувати справа *Schalk and Kopf v. Austria* (2010) [20] щодо ненадання дозволу на укладення шлюбу заявникам, які перебували в гомосексуальних відносинах. Своє рішення національні суди умотивували тим, що відповідно до законодавства Австрії у шлюбі можуть перебувати лише особи різної статі. У цьому зв'язку ЄСПЛ нагадав, що хоча у 1950-ті роки шлюб розглядався виключно як союз між чоловіком і жінкою, з часу прийняття Конвенції відбулися значні соціальні зрушення (*Christine Goodwin v. the UK*) [21], і сьогодні в багатьох державах Європи одностатеві стосунки отримують офіційне правове визнання. Водночас видається істотним, що у цій справі ЄСПЛ звернув увагу на національно-культурне походження шлюбу, яке в кожній країні має свою специфіку та є “глибоко вкоріненим у соціальний та культурний контекст, який може значно відрізнятись в різних суспільствах”.

Викладене дає певні підстави припустити, що значимість акту реєстрації сімейних відносин розглядається Судом у сукупності з іншими соціальними чинниками. При цьому оцінка ЄСПЛ ґрунтується на поступовому відході від цінностей традиційного шлюбу до його тлумачення у контексті зростання значущості так званих постматеріалістичних орієнтацій та цінностей самореалізації (Р. Інглхарт). І хоча розмаїття соціокультурних норм й традицій, що позначені зокрема й суттєвим впливом релігії, зумовлює неоднорідність у ставленні європейських суспільств до визнання подружніми тих чи інших моделей відносин, варто зазначити, що зокрема одностатевий шлюб вже сьогодні набув соціальної легітимачії у низці західноєвропейських країн (Франція, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Бельгія, Іспанія, Швеція, Люксембург та ін.).

**Уявлення про сім'ю та поняття сім'ї.** Звернімось до з'ясування особливостей поняття сім'ї з погляду соціологічного, юридичного та ціннісно-деонтичного підходів.

Теоретичні інтерпретації означеної категорії у соціологічному аспекті переважно містять вказівку на сукупність специфічних ознак, які слугують базисом для позначення традиційних, а також низки нетрадиційних моделей сімейних відносин, таких як конкубінат, одностатеві сім'ї, свідомо бездітні сімейні союзи або ж сім'ї, нездатні до біологічного батьківства тощо. Це, наприклад, такі ознаки як мала група, наявність шлюбних взаємин або кровного споріднення, спільний побут, моральна відповідальність членів сім'ї, спільна господарсько-побутова діяльність, морально-психологічна взаємодія [1, с. 6; 5, с. 50, 51; 22, с. 12].

Звертаючись до інтерпретування досліджуваного поняття з позицій юридичного підходу, слід констатувати, що правниками сім'я здебільшого тлумачиться як спільність, члени якої взаємно пов'язані правами та обов'язками, що випливають із соціальних фактів шлюбу, кровного споріднення, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання [1, с. 6; 9, с. 36; 22, с. 13; 33, с. 8]. При цьому роль права зводиться до визначення юридично значущої соціальної основи (шлюб, спорідненість тощо), яка з погляду норм об'єктивного права є необхідною для виникнення між членами сім'ї правових зв'язків [10, с. 283].

І нарешті, підхід, який може бути названо аксіолого-деонтичним, тісно пов'язує поняття сім'ї насамперед із певними уявленнями про належне або, інакше кажучи, постулює деякий ідеальний варіант морально-релігійних практик, при цьому іноді нехтуючи соціально-економічною та культурно-історичною дійсністю. Такий підхід закріплений, зокрема, у документах та працях богословів різних християнських конфесій [11, с. 105; 24, с. 430; 25, с. 91].

Оскільки сім'я є спільнотою, зумовленою природним буттям людини, у межах останнього підходу видається слушним виділити її природно-біологічне розуміння. Онтичні витoki цієї концепції кореняться у самій біологічній сутності людини та пов'язані із цінностями продовження роду. При цьому потреба мати власну сім'ю визнається природним правом кожного.

З огляду на наведене особливий інтерес становить осмислення поняття, яке розглядається, крізь призму практики ЄСПЛ.

Аналіз низки рішень цього судового органу дозволяє стверджувати, що поняття сім'ї у його практиці наповнюється відносно конкретним смислом, хоча при цьому й не піддається вичерпному визначенню. Важливо також звернути увагу на те, що Суд здебільшого послуговується терміном "сімейне життя", яке видається тісно пов'язаним із категорією "сім'ї".

Передусім ЄСПЛ відзначає, що сім'я не зводиться лише до подружніх взаємин і може охоплювати інші зв'язки, що існують *de facto*. Поняття "сімейне життя", наприклад, передбачає стосунки батьків та дітей, в тому числі народжених поза шлюбом, позаяк з моменту народження між дитиною і батьками виникають відносини, які складають "сімейне життя" (*Berrehab v. the Netherlands* (1988) [17], *Kroon v. the Netherlands* (1994) [26], *GUI v. Switzerland* (1996) [27], *Ahmut v. the Netherlands* (1996) [28], *Elsholz v. Germany* (2000) [29], *Zaunegger v. Germany* (2009) [30]).

Так само сімейними визнаються взаємини між дитиною та близькими родичами (напр., бабусями і дідусями), оскільки останні можуть відігравати суттєву роль у сімейному житті (*Bronda v. Italy* (1998) [31], *Marckx v. Belgium* (1979) [32]).

Іноді Суд визнає стосунки сімейними, зважаючи на певні обставини, як-от “чи живе пара разом і протягом якого часу, чи мають вони спільних дітей, позашлюбних або інших, підтвердження їхніх взаємних зобов'язань”. Так, у справі *X, Y and Z v. the UK* (1997) [33] Суд дійшов висновку, що стосунки між транссексуалом-чоловіком і його дитиною, що народилася у результаті штучного запліднення від донора, становили сімейне життя. Вочевидь, за подібних обставин наявність або відсутність “сім'ї” по суті є питанням факту, в основі якого існуючі на практиці тісні особисті взаємини (*K. arid T. v. Finland* (2000) [34]). Ця теза підтверджується й у справі *Lebbink v. the Netherlands* (2004) [35], де ЄСПЛ висловлює думку про те, що просте біологічне споріднення, не підкріплене якими-небудь правовими або фактичними елементами, що вказують на існування тісних особистих зв'язків між батьком і дитиною, не може вважатися достатнім для того, щоб на нього поширювалася дія гарантій статті 8.

Низка відносно нещодавніх справ демонструє зміну ставлення ЄСПЛ до такого виду поширених у європейських країнах партнерських відносин, як одностатєва сім'я. У згаданій справі *Schalk and Kopf v. Austria* [20] Суд визнає, що стосунки між двома особами однієї статі, які характеризуються такими ознаками, як спільне проживання та стійкість емоційних уз – за аналогією з такими ж відносинами в різностатєвій парі – підпадають під поняття “сімейного життя”. Схожий підхід Суд демонструє і у справах *Gas i Dubois v. France* (2012) [36], *X v. Austria* (2013) [37], *Oliari and others v. Italy* (2015) [19]. Свою позицію ЄСПЛ підкріплював наступною аргументацією: “при захисті традиційної сім'ї держава повинна зважати на розвиток суспільства, зокрема, на переміни у сприйнятті соціальних проблем чи певних міжособистісних відносин, у тому числі й на той факт, що не існує єдиного способу здійснення права на сімейне життя” (*X v. Austria*).

Принаймні не менш цікавою також є проблема застосування медичних технологій штучного зачаття. Зокрема, у справі *S.H. v. Austria* (2011) [38], яка стосувалась заборони використання донорських клітин з метою запліднення *in vitro*, ЄСПЛ встановив, що право подружніх пар на зачаття дитини і на застосування згаданих медичних практик з цією метою є формою вираження сімейного життя.

Узагальнюючи зазначені особливості досліджуваного поняття, слід констатувати, що Суд у зв'язку зі специфікою своєї діяльності (судова практика покликана регулювати фактичні відносини людей) спирається на соціологічні й юридичні підходи до тлумачення поняття сім'ї. Адже укорінення в суспільній свідомості примату ліберально-особистісних ціннісних устремлень (свободи, плюралізму, прав людини, рівності), що знаходять об'єктивовану форму вираження у фактично практикованих взірцях сімейної поведінки, зобов'язують ЄСПЛ, при визначенні наявності сімейних зв'язків, брати до уваги головно соціально-змістовні та психологічно-емоційні аспекти міжособистісних взаємовідносин. Водночас динамічний підхід Суду значною мірою зумовлений специфікою соціальних та інших потреб суспільства, які протягом останнього часу під впливом політико-економічних перетворень (інформатизації процесів виробництва, індивідуалізації праці, розвитку біотехнологій) істотно змінилися.

**Висновки.** Підсумовуючи наведений огляд методологічних підходів до визначення понять шлюбу та сім'ї в практиці Суду, здійснимо декілька узагальнень.

Наведені концепції спираються на свого роду граничні позиції при визначенні аксіологічного наповнення поняття сім'ї. Як наслідок, у юридичному змісті більшої ваги набувають цінності рівності, свободи, індивідуалізму, а також відповідальності. Соціологічний підхід описує сім'ю в рамках системи загальних норм та цінностей, визначених культурною специфікою та суспільними умовами, що постійно змінюються. Своєю чергою, аксіолого-деонтичний підхід осмислює сім'ю на рівні релігійно фундованих ціннісно-правових ідей, які іноді можуть бути відірвані від соціальної та правової реальності.

Простежуючи певний взаємозв'язок означених категорій у позиціях ЄСПЛ, можна констатувати, що практика цього суду містить посилання на конкретні соціальні обставини, які

виявляються достатніми для визнання існування між заявниками сімейного життя (сім'ї) як, наприклад, реєстрація шлюбу як союзу чоловіка й жінки, спільний побут, біологічне споріднення. Наявність сімейних відносин як цінності, що підлягає правовій охороні, встановлюється Судом з урахуванням вказаних обставин.

Проте аксіологічні зрушення, що відбуваються останнім часом у сфері уявлень про сімейне життя, приводять до релятивізації традиціоналістських поглядів на шлюб та сім'ю в практиці Суду. За цих обставин можна вести мову про своєрідне “вплетення” у поняттєвий зміст розглядуваних термінів низки нових, нетипових ознак, як наприклад, спільне проживання без укладення шлюбу, стійкі інтимні чи психоемоційні стосунки, які можуть виникати зокрема й у одностатевому союзі, тісні особисті зв'язки між батьками і дитиною, що народилася у результаті штучного запліднення від донора. В основі визнання правового значення наведених ознак лежать цінності морального й ідеологічного плюралізму, самореалізації, особистої незалежності, самовираження, морально-емоційної автономії особи, свободи індивідуального вибору та ін.

Оскільки актуалізація й легітимація вищезгаданих благ вочевидь торкається панівних норм суспільної моралі, видається логічним припустити, що наміри запровадити правову охорону, приміром одностатевих союзів, потребують неодмінного схвалення на рівні громадської свідомості. Позаяк суспільства європейських країн, які визнають юрисдикцію Суду, не мають єдиних уявлень про шлюб та сім'ю, у конкретних справах ЄСПЛ мусить визначати відносну важливість конкуруючих соціальних цінностей, аби встановити більш вагому із них для того чи іншого суспільства.

Насамкінець слід зазначити, що нині було б помилкою говорити про загальну втрату значущості традиційних, насамперед підтримуваних християнською релігією, форм шлюбу та сім'ї в Європі. Адже, наприклад, для українського соціуму, в якому (зрештою як і в більшості посткомуністичних суспільств) питома вага традиційної моральності залишається доволі високою, моральна легітимність рішень Суду, що підтримують лібералізацію сексуальних та сімейно- подружніх стосунків, поки що залишається доволі сумнівною [39, с. 471].

1. Ромовська З. В. *Українське сімейне право: підручник для студ. вищ. навч. закл.* / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність : Алерта : КНТ : Центр учбової літер., 2009. – 500 с.
2. *Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової.* – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2012. – 322 с.
3. Михеева А. Р. *Человек в сфере частной жизни: векторы трансформации семейных отношений / А. Р. Михеева.* – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2012. – 155 с.
4. Левушкин А. Н. *Семейное право : учебник / А. Н. Левушкин, А. А. Серебрякова.* – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. – 407 с.
5. Воронина З. И. *Семейное право : учеб. пособ.* – 3-е изд., перераб. и доп. – Тюмень : Изд. Тюменского государственного университета, 2009. – 276 с.
6. ЛоккДж. *Сочинения : в 3 томах / Пер. с англ. и лат. / Фед и сост. А. Л. Субботин.* – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
8. Кант И. *Сочинения в шести томах / И. Кант.* – Т.4. 4.2. – М. : Мысль, 1965. – 478 с.
9. *Сімейне право України : навч. посіб. / за ред. С. О. Харитоновна.* – К. : Істина, 2008. – 200 с.
10. *Сімейне право : навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів / за ред. О. В. Дзери.* – К. : Вентурі, 1997. – 272 с.
11. *Гражданское прав : учебник.* – Изд 2-е, перераб. и доп. / под ред А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Т. 3. – М. : “Проспект”, 1999. – 624 с.
12. *Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Івана Павла II.* – Том 1. – Львів : Видавництво ЛБА, 2002. – 288 с.
13. *Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Rees v. the UK від 17 жовтня 1986 року [Електронний ресурс].* Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Rees%22J%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-57564%22%22%7D>
14. *Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Sheffield and Horsham v. the UK від 30 липня 1998 року [Електронний ресурс].* – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sheffield%22%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-57564%22%22%7D>

[%22001-58212%22]} 15. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Hämäläinen v Finland* від 16 липня 2014 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22H%C3%A4m%C3%A4inen%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-145768%22>} 16. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Cossey v. the UK* від 27 вересня 1990 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Cossey%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57641%22>} 17. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Abdulaziz, Cabales et Balkandali v. UK* від 28 травня 1985 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Abdulaziz%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57416%22>} 18. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Verrehab v. Netherlands* від 21 червня 1988 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Verrehab%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57438%22>} 19. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Vallianatos and others v. Greece* від 7 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Vallianatos%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-128294%22>} 20. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Oliari and others v. Italy* від 21 липня 2015 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Oliari%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-156265%22>} 23. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Schalk and Kopf v. Austria* від 24 червня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Schalk%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-99605%22>} 24. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Christine Goodwin v. the UK* від 11 липня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Goodwin%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-60596%22>} 25. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2003. – 464 с. 26. Липець Л. В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом і договором : монографія /Л. В. Липець. – К., 2013. – 192 с. 27. Кодекс канонического права. – М. : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. – 624 с. 28. Катехизис. Курс лекцій. Ієрей Олег Давьіденков. – М. : Православний Свято-Тихоновський Богословський Ін-т, 2000. – 102 с. 29. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Kroon v. the Netherlands* від 27 жовтня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Kroon%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57904%22>} 30. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *GUI v. Switzerland* від 19 лютого 1996 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22G%C3%BCI%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-57975%22>} 31. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Ahmut v. the Netherlands* від 28 листопада 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Ahmut%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-58002%22>} 32. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Elsholz v. Germany* від 13 липня 2000 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22fulltext%22:%22Elsholz%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-58763%22>} 33. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі

*Zaunegger v. Germany* від 3 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Zaunegger%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-96020%22%5D%7D>} 34. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Bronda v. Italy* від 9 червня 1998 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Bronda%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58194%22%5D%7D>} 35. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Marckx v. Belgium* від 13 червня 1979 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Marckx%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-57534%22%5D%7D>} 36. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *X, Y and Z v. the UK* від 22 квітня 1997 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22X%2C%20Y%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58032%22%5D%7D>} 36. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *K and T. v. Finland* від 12 липня 2000 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22K%20and%20T.%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-59587%22%5D%7D>} 37. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Lebbink v. the Netherlands* від 1 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ouderverstoting.nl/content/ECHR-JUDGEMENT-ljuni2004.htm> 38. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Gas i Dubois v France* від 15 березня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Gas%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22DECISIONS%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-109572%22%5D%7D>} 39. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *X v. Austria* від 19 лютого 2013 року [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22display%22:%5B%220%22%5D%2C%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D%2C%22appno%22:%5B%2219010/07%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-116735%22%5D%7D>} 40. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі *S.H. v. Austria* від 3 листопада 2011 року [Електронний ресурс].-Режим доступу <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22SH%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-118062%22%5D%7D>} 41. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. П. Рабінович. – Львів : ЛДУВС, 2010. – 576 с.